

KATAKOMBE

MLADEN HUDEC

RGN FAKULTET, Pierottijeva 6, 10000 Zagreb
e-mail: mladen.hudec@zg.hinet.hr**Ključne riječi:** katakombe, rimske katakombe**Keywords:** catacombs, Roman catacombs**Sažetak**

Preko 80 kilometara podzemnih hodnika i prostorija, u kojima su sahranjeni u Rimu kršćani iz prvih stoljeća kršćanstva, predstavljaju jedinstven i autentičan sačuvani spomenik tog vremena. Njihov nastanak, oblici i tehnologija izrade vrijedni su spomena, a naročito su vrijedni sačuvani natpisi, te grafički i slikarski ukrasi koji su stoljećima ostali netaknuti.

Abstract

More than 80 kilometres of underground corridors and rooms where are buried the Christians from early centuries of Christianity, represent an unique and authentic document of this time. The origin, the forms and technology are remarkable, but particularly appreciable are the inscriptions, graphics and pictures conserved for centuries.

Niz članaka o starim podzemnim gradnjama treba upotpuniti prikazom katakombi, podzemnih grobišta kršćana prvih stoljeća.

Počelo je zapravo rudarenjem. U neposrednoj okolini Rima postoje velika ležišta vulkanskog tufa, koji se u vrijeme rimskog carstva koristio kao vrijedni građevinski materijal. Mješavina običnog vapna i usitnjenog tufa je vezivo koje za razliku od običnog vapna veže i pod vodom a koristi se i danas pod nazivom hidrauličkog vapna. U toku vezanja nastaju kalcijski silikati, a ne karbonati, pa mort s takvim vezivom ima daleko veću čvrstoću i trajnost od običnog vapnenog morta. Korišten je za gradnju i kroz čitavi srednji vijek, a u našem priobalju poznat je pod nazivom «santorinski» mort, jer je tada tuf dopreman sa otoka Santorina. Njime su građene tvrđave i neke značajnije građevine po našim otocima i u obalnim gradovima. U vrijeme rimskog carstva, Rim je bio milijunski grad sa vrlo intenzivnom izgradnjom naselja, akvedukata i utvrda, pa su i potrebe za tufom bile velike.

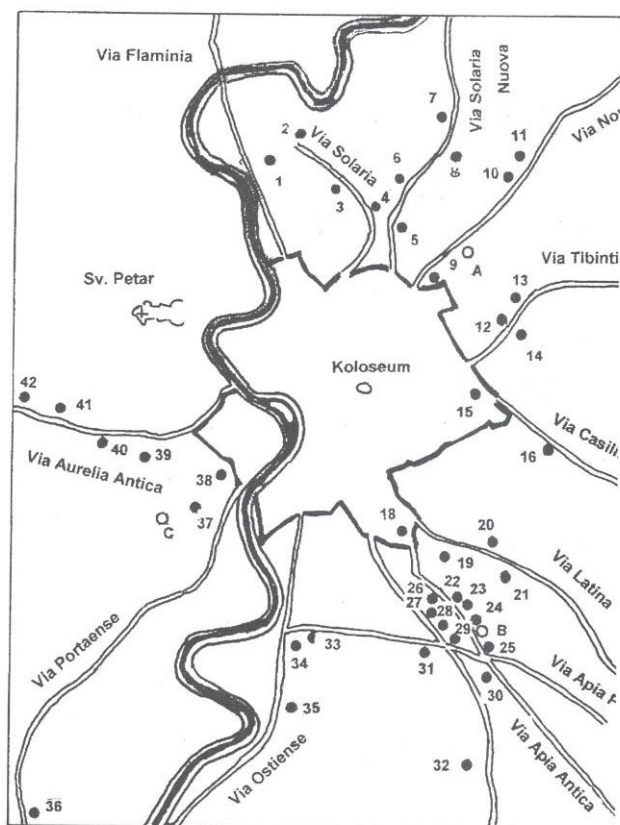
Moćne naslage vulkanskog tufa postoje jugoistočno od Rima. Postoje tri glavna oblika pojave tufa - čvrsti, »litoidalni» tuf koji se koristilo u obliku obrađenih blokova za gradnju, jer je vrlo podatljiv i može se obrađivati sjekirama i pilama. Sipki tuf zove se i pucolan (prema nazivu mjesta Puzzola) a upotrebljavan je uz vapno za pripremu morta. Srednje čvrsti poluvezani tuf nije iskorištavan, jer je bio preslab za blokove a za primjenu kao pucolan moralo bi ga se usitnjavati. Područje eksploatacije tufa bilo je nekoliko kilometara od gradskih zidina i uzduž glavnih cesta, Via Apia, Via Ostiense i Via Casilina. To se područje nazivalo »ad catacumbas», prema grčkom «κατα κουμβασ» što ima približno značenje «kod šupljina». U prvim stoljećima rabio se za podzemna groblja naziv «cemetery» (engl. cemetery, a isti naziv postoji i u nas «cimiter»!) što dolazi od grčkog «κωμικεῖρια» (=počivalište). Naziv

katakombe proširen je na sva podzemna groblja tek u IX. stoljeću. Iskopima i kamenolomima tufa uz cestu Via Apia bile su stvorene velike jame i otkopi, pa odatle taj naziv. Katakombe su iskapanje u srednje čvrstim i čvrstim naslagama tufa povoljnijima za ručni iskop. Naznake slojeva tufa vide se na slici 4.

Katakombe su nastale iz više razloga. U vrijeme rimskog carstva bilo je zabranjeno ukapanje mrtvih unutar gradskih zidina, posebno unutar Aurelijevih zidova izgrađenih oko 270. godine, pa su groblja bila razštrkana po privatnim zemljištima uz pristupne ceste Rimu, («svi putovi vode u Rim!»). U vrijeme širenja kršćanstva su rimske obitelji imali svoja privatna groblja, na kojima su u prvo vrijeme bili izmiješani grobovi kršćana i onih drugih. Rimljani su djelomično i spaljivali svoje mrtve, pa postoje grobišta u obliku tzv. kolumbarija. Naziv dolazi od riječi «columba» (=golub) a grobišta podsjećaju na velike golubinjake gdje su u nišama zidova bile pohranjivane urne s pepelom pokojnika. Uz današnju «Via Apia Antica» stoji nekoliko takvih kolumbarija. Kršćani su, zbog vjerovanja u uskrsnuće na sudnji dan, počeli izbjegavati spaljivanje mrtvaca i preferirali normalni ukop. U vrijeme progona kršćana, oni su posebno željeli sačuvati posmrtnu ostatku mučenika, pa su te najranije deklarirane kršćane pokapali u podzemnim grobnicama. Najpovoljnije mjesto za pokop su bili napušteni kamenolomi i otvoreni kopovi tufa, a one najstarije katakombe ukopane su pod strme nagibe uz najpoznatiju rimsku cestu «Via Apia. Neke mlađe katakombe iskapanje su i u slojevima pješčenjaka. Većina katakombi nastala je između trećeg i šestog stoljeća, a postoje procjene da je u rimskim katakombama bilo sahranjeno između pola i tri četvrt milijuna ljudi. Ocjenjuje se da ukupna dužina podzemnih hodnika u katakombama u Rimu premašuje osamdesetak kilometara.

U kasnijim stoljećima su mnoge katakombe oštećivane, jer je širom kršćanskog svijeta postojala

želja da se u crkvama, ispod oltara, sahrani nekog od mučenika iz najranijeg vremena kršćanstva. Pritom se izgubilo mnogo vrijednih detalja iz najstarijih katakombi. Najstariji zapisi o katakombama i opisi «podzemnog Rima» i dijelova katakombi nastaju u vrijeme renesanse, ali sistematsko, arheološko istraživanje katakombi datira tek od početka XIX. stoljeća.

1 Valentin	17 Peter et Marcellinus	33 Comotilla
2 Ad Clivum Cucumeris	18 Campana	34 Timoty
3 Basilla	19 Gordian et Epimachus	35 Thecla
4 Pamphilus	20 Apronian	36 Generosa
5 Felicity	21 Via Latina	37 Pontian
6 Thrason	22 Vibia	38 Ad Insalsatos
7 Priscila	23 "the Hunters"	39 Paneras
8 Jordani	24 St Croce	40 Processus et I
9 Nicomedes	25 Praetextus	41 Duo Felices
10 Agnes	26 Soter	42 Calepodius
11 Coemeterium Maius	27 Balbina	
12 Novatian	28 Basileus	Židovske katakobe
13 Hippolytus	29 Callistus	A Villa Tordonia
14 St. Laurence	30 Ad Catacumbas	B Vigna Randanili
15 Hypogeum Aurelli	31 Domitilla	C Monte Verde
16 Castulus	32 Nunziatella	

Sl.1. Utvrđeni zid starog Rima (zid cara Aurelija), položaj glavnih cesta i poznatijih katakombi (iz [2]).

Fig.1. Fortification walls of emperor Aurelius, principal Roman roads and catacombs [ref. 2.].

Osim katakombi u Rimu i naseljima u okolini Rima, katakombe postoje kod Napulja, na Siciliji kod Sirakuze i Agrigenta, na Sardiniji i Malti, kod desetaka naselja u današnjem Tunisu, a na istoku čak u Palmiri u Siriji, te u Jeruzalemu i Haifi u Palestini.

Neutemeljeno je mišljenje da su se prvi kršćani pred

progonima skrivali u katakombe, jer u katakombama nema prostorija koje bi tome mogle služiti, čak su dosta rijetke veće prostorije u kojima su se mogli obavljati vjerski obredi vezani uz sahranu. Većina katakombi je nekoliko kilometara udaljena od tadašnjeg ruba grada pa sklanjanje u katakombe u slučaju nekih „racija“ nije gotovo dolazilo u obzir. Prema starim rimskim običajima pokojnike se pokapalo na privatnim zemljištima, pa su sama groblja bila u neku ruku zaštićena područja. Tako se unatoč progonima kršćana u prvim stoljećima uglavnom nije diralo njihova groblja u katakombama.

Iskop hodnika i stubišta u katakombama, a posebno niša za ukop, povjeravao se «fosorima». Po rimskim katakombama postoji niz natpisa u kojima se fosori spominju, a među freskama ima nekoliko koje ih i prikazuju - vidi sliku 2. Alatka koja je pokazana na slici mogla je služiti samo za iskop udubina u podatljivom materijalu kao što je tuf, koji se može inače obrađivati sjekirama i pilama. Osim alatke za iskop, fosori su nosili košare, torbe ili vreće za prijenos iskopanog materijala. U prvo vrijeme su to bili neovisni obrtnici, ali već u trećem stoljeću brigu o grobljima preuzima crkva, pa su groblja i katakombe, pa i «fosori» tada bili vezani uz vjerske zajednice.

Postojala je tendencija da se pokojnike pokapa što bliže mučenicima iz prvih stoljeća, i fosori su često otvarali stare niše i dodavali nove pokojnike. Očigledno su s lokacijama grobova fosori trgovali, o čemu ima nekoliko zapisa. Kao majstori bili su cijenjeni, a bili su gotovo cehovski organizirani. Nigdje u katakombama nema naznake da su neki profesionalni slikari ili slični umjetnici učestvovali u ukrašavanju katakombi, ispisivanju natpisa ili izradi fresaka, pa se i to pripisuje fosorima.

Katakombe se sastoje od hodnika i stubišta, te ukopnih mjesta, u nišama u bočnim stijenama, podu a ponekad i na čelu hodnika. U mnogo slučajeva katakombe su proširivane dodavanjem donjih (a ponegdje i gornjih) etaža, a neke imaju čak šest etaža. Primjer višekatnih katakombi polazan je na slici 4., koja pokazuje idealizirani presjek kroz jedne od najpoznatijih katakombi, one Sv. Kalista. Hodnici po katakombama su razmjerno uski, uglavnom između tri četvrt i jednog metra, a visoki dva do tri metra. Niše za ukop pokojnika smještavane su horizontalno uzduž hodnika, to su tzv. «loculi» visine tridesetak centimetara i potrebne dužine i dubine u stijenu. Drugi tip je «arcosolium» kod kojeg se zasvođena niša kopala okomito na stijenu hodnika. Pokojnike se je ovijalo platnenim trakama, a samo iznimno polagalo u zasebne sarkofage. Konačno, postoje odijeljene manje prostorije, kao obiteljske grobnice, nazivane «cubicula», u kojima su ukopna mjesta i u zidovima i podu. Tlocrtni oblici su najobičnije pravokutni, ali ima ih peterokutnih, šesterokutnih, osmerokutnih i okruglih. (slika 3.) Ponekad su u uglovima kubikula dodani stupovi koji su ili isklesani u tvrđem tufu ili su izgrađeni okruglim ciglama.

Hodnici su ponegdje produbljavani tako da su «loculi»

Sl.2. Slika "fosora", tj. kopača iz katakombe St. Callistus.
Fig.2. Picture of a grave digger "fossor" from the catacombs of St. Callistus.

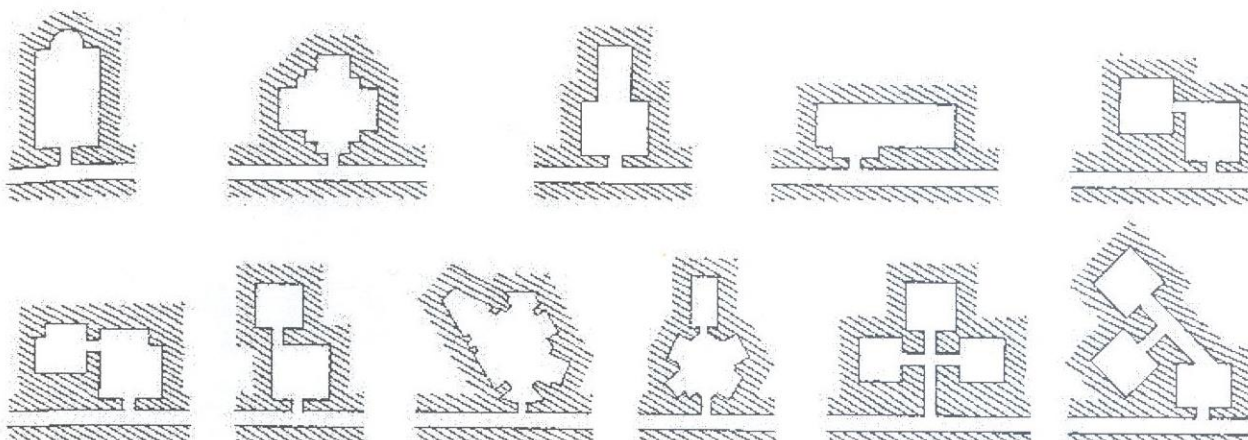
ostali visoko iznad poda. Loculi i arkosoliji zatvarani su na čelu kamenim pločama koje se obziđivalo mortom. Na pločama ima natpisa, a nađeno je mnogo ploča koje su «reciklirane» to jest korištene dva puta, jer imaju natpise s obje strane! Na većini grobova ili nema nikakve oznake ili je ostavljen samo kakav znak da bi se grob mogao pronaći. Obično je to utisnuti novčić, staklene bočice za mirise, svjetiljke, statuete od bronce ili igračke kod dječjih grobova. U prvim stoljećima često se kao simbol kršćanstva ucrtavala riba! Grčka riječ za ribu "ἰχθυς" složena je od početnih slova "Isus Krist, Božji sin spasitelj", na grčkom.

Katakombe su proširivane u svim smjerovima, a ponegdje su vertikalnim svjetlarnicama ili luminarijima povezivane s površinom. Radilo se više o potrebi rasvjete i transporta iskopanog materijala, nego li o potrebi vjetrenja, jer se u podzemnim prostorima nisu ljudi zadržavali. Mnogo tih luminarija je kasnije zatrpano otpadom i smećem. Ponegdje su hodnici u nižim etažama zatrpavani materijalom iz novog iskopa.

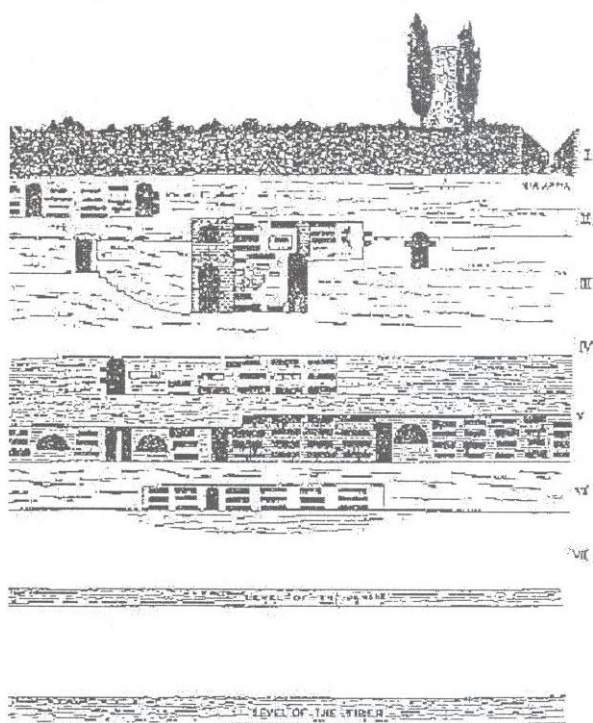
Lijep primjer razvijanja sa gotovo svim elementima koji se pojavljuju u katakombama vidljiv je na slici 5, koja prikazuje tlocrt hipogeuma (=podzemna građevina) pronađenog 1955 u Rimu, kod Via Latine. Na tlocrtu je vidljivo nekoliko obiteljskih grobnica, „cubicula“ označenih s „a“, te kripti označenih s „b“. Galerije s „loculima“ označene su s „c“, a prostorije s „arcosolima“ s „h“.

U gradnji katakombi povjesničari definiraju 4 perioda:

I. period obuhvaća najstarije građevine, katakombe na privatnom zemljištu i radi toga zaštićene tadanjim rimskim zakonima kao "locus religiosus". Najstarijima se smatraju grobovi katakombi Priscila (br. 7 na slici 1.) koje se datira na kraj prvog stoljeća.

Sl. 3. Neki oblici obiteljskih i zajedničkih grobnica u katakombama
Fig 3. Some forms of "cubicula", i.e. familiar graves in catacombs.

Sl.4. Presjek kroz katakombe St. Calisto u Rimu (br. 29 na karti). Rimski brojevi na slici označuju slojeve tufa. Pri dnu slike je naznačen nivo podzemne vode.

Fig 4. Cross-section of St. Callisto catacombs (nr. 29 on the map on fig.1.). Roman numbers on the right show different strata of tuffa. The underground water level is indicated.

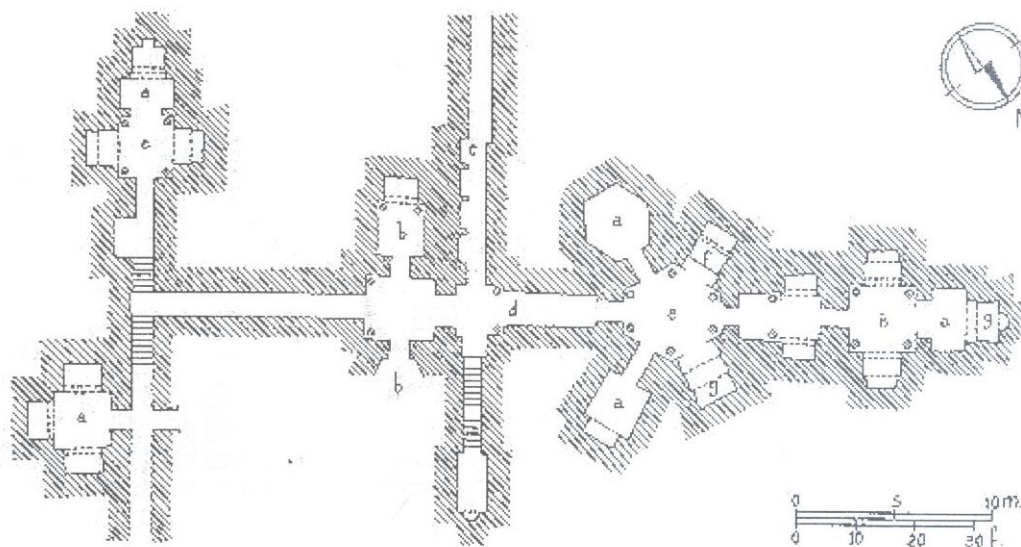
II. period. Početkom III. stoljeća povećao se broj kršćana i nastaje potreba za zajedničkim grobljima. Njihov broj se povećava sve do vladavine careva Valerijana i Dioklecijana. Iz tog perioda treba posebno spomenuti središnje katakombe rimske crkve koje nose naziv pape Kalista (br. 29 na karti Rima).

III. period od Milanskog edikta cara Konstantina (god. 313) do vladavine Alarika. Kršćanstvo je legalizirano kao religija, a rimska crkva kao organizacija. U to je vrijeme nastala većina rimskih katakombi. Pri kraju tog perioda preferira se vanjska groblja uz crkve, a posebno pokapanje u kriptama pod bazilikama. Ova promjena je posebno uočljiva nakon Teodozijevih zakona (god. 394).

IV. period iza V. stoljeća. Pokapanje u katakombama prestaje početkom V. stoljeća, ali su katakombe, radi grobova prvih mučenika, ostale mjesta hodočašća vjernika. Mogu se naći mnogi grafiti na zidovima nastali u to doba. Od VII do IX stoljeća česta su prenošenja kostiju prvih kršćana, mučenika i svetaca iz katakombi širom kršćanskog svijeta. Devastiranje katakombi zaustavili su papa Hadrijan I. i njegov nasljednik Leon III., a stanovnici Rima su pomalo prestali slaviti godišnjice pogibije pojedinih mučenika i posjećivati katakombe.

Manji dio katakombi korišten je ponovo za vrijeme pošasti kuge u Napulju u IX i X stoljeću.

Literatura o katakombama je vrlo opsežna i detaljna, jer su u posljednja dva stoljeća one temeljito istražene. Nije namjera dati temeljiti prikaz nego samo ukazati na neke odabrane značajne objekte. Na slici 6 pokazan je tlocrt jednog od najvećih podzemnih kompleksa katakombi Domitila ranije zvanog sv. Nereusa i Ahileusa (označena brojem 31 na tlocrtu Rima na sl.1.). Domitila je bila žena konzula Flavija Klemensak, a bila je za vrijeme car Domicijana osuđena na smrt "zbog ateizma i priznavanja strane religije". Kompleks ima čak 6 katova, a njegovu imponantnost i veličinu ilustrira slika jednog od stubišta pokazanog na slici 7.

Sl.5. Tlocrt katakombi Via Latina - na karti Rima pod brojem 21.

Fig. 5. The situation of the catacombs in Via Latina (nr. 21 on map)

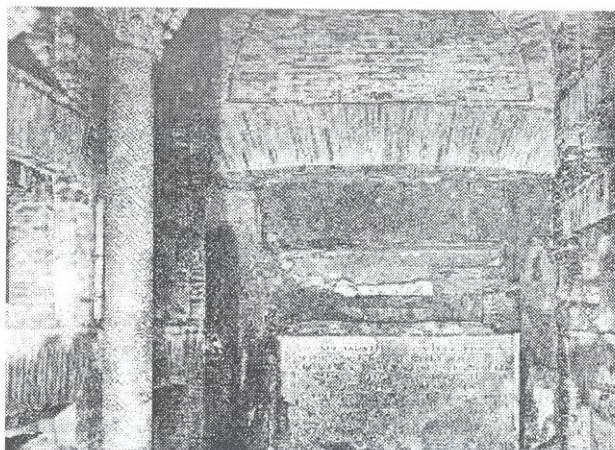
Sl. 6 Dio kompleksa katakombi Domitile.
Fig. 6. Part of the Domitile catacombs.

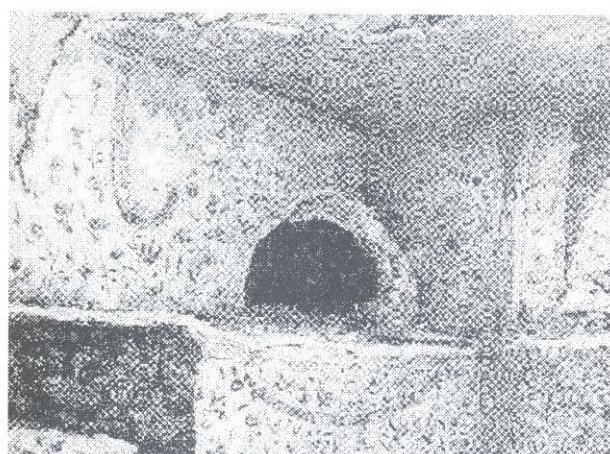
Sl. 7. Jedno od stubišta u Domitilnim katakombama.
Fig. 7. One of the staircases in Domitila catacombs.

Od rimskih katakombi treba svakako još napomenuti katakombe sv. Kalista u kojima se nalazi kripta u kojoj je pokopano više papa iz III stoljeća. To su jedne od najstarijih katakombi. Papa Zefrinus povjerio je brigu o tim katakombama đakonu Kalistu (Calixtus), koji je kasnije i sam postao rimski biskup, tj. papa. Unutrašnjost papinske kripte pokazana je na slici 8., a u njoj sa sahranjeni pape Anterus, Pontian, Fabian, Lucius i Sixtus II. Neki od papa su pokopani u zasebnim kubikulima, a tu su i grobovi mučenika Urbana, Tiburiusa, Valeriana i Maximusa.

Nedaleko su i razmjerno male katakombe "ad Catacumbas" koje su započete u jednoj od udubina nastalih eksploatacijom tufa. Poznate su po tome što su posmrtni ostaci sv. Petra i sv. Pavla bili privremeno preneseni tamo. Bazilika podignuta iznad bila je najprije posvećena Petru i Pavlu, ali je od VIII. stoljeća posvećena sv. Sebastijanu koji je pokopan tamo zajedno sa sv. Kvirinom, sisačkim biskupom, čiji su posmrtni ostaci u V. stoljeću preneseni iz Siska u Rim.

Sl. 8. Unutrašnjost papinske kripe u Kalistovim katakombama.
Fig 8. Interior of the popes crypt in St. Callistus catacombs

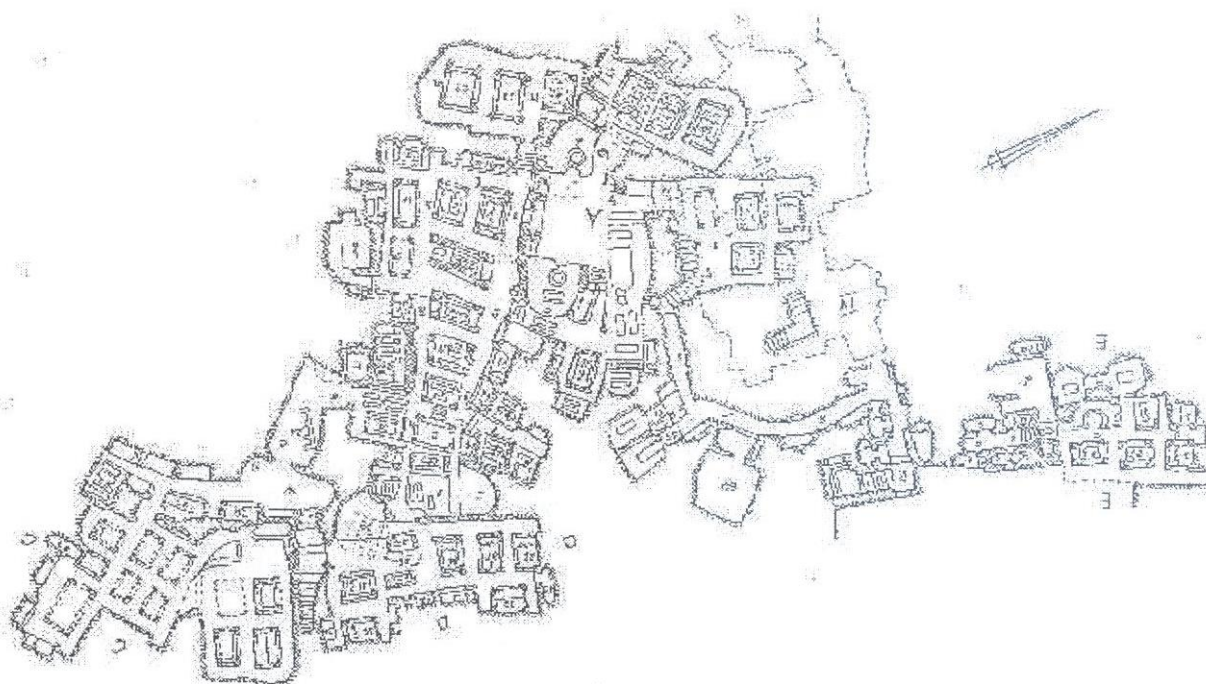

Sl.9. Detalj iz katakombi sv. Januarija u Napulju.
Fig 9. From the St. Gennaro catacombs in Neaple.

Među značajnije katakombe treba svakako ubrojiti one sv. Januarija (St. Gennaro) u Napulju iz kojih je na slici 9 pokazan interesantan detalj s jednim arkosolijem.

Značajne su još i katakombe sv. Pavla na Malti. Tog se sveca na Malti posebno poštuje, jer se on na putu sa istoka u Rim iskrao i zadržao na Malti. Veliki kompleks

katakombi iskopan je mekšem vapnencu neposredno uz zidine Rabata, tada glavnog grada Malte. I ovdje se je moralo poštivati odredba da se ne smije pokapati mrtve na području grada. Osim tlocrta na slici 10. pokazan je na slici 11. interesantan detalj vjerojatno oltara.

Sl. 10. Tlocrt katakombi Sv. Pavla kod Rabata na Malti.
Fig 10. Situation of St. Paul catacombs in Rabat on Malta

Sl. 11. Detalj iz katakombi na Malti.
Fig.11. Trom St. Paul's catacombs.

Sl. 12. Komnina s kćerkom Nikatolijom sa svetim Januarijem
okruženim svijećama.
Fig.12. Cominia, dother Nikatolija and St. Gennaro with candles

Dekoracije, freske, natpisi i grafiti po zidovima katakombi posebno su vrijedni, jer predstavljaju autentične dokumente iz prvih stoljeća kršćanstva. Kao primjere prikazuju se na slikama 12. i 13. dvije freske. Freske postoje ponajviše u katakombama Rima, Napulja i Sirakuze. Nastajale su od prvog do desetog stoljeća, a majstori koji su ukrašavali katakombe imitirali su tada suvremene stilove u umjetnosti. Najčešće su to naturalistički linearni prikazi, kao na slici 12, a drugi je stil koji više podsjeća skice sa izraženim plohama u crtežu (sl. 13). Datiranje pojedinih freski je pomalo dubiozno, ali ih dio svakako potiče čak iz II. i III. stoljeća. Uz motive iz starog i novog zavjeta, česta je aplikacija ornamenata koji se sastoje od cvijeća, lišća, životinja i ptica. Većina likovnih elemenata urađena je u kubikulima, koji uz djelomično slobodne zidove imaju veće plohe na stropu koji je često zasveden ili izveden kao kupola. Odjeća likova na freskama odgovara vremenu u kojem su freske nastale.

Najranije dekoracije su uglavnom ornamentalne i simboličke. Često se nalazi prvo i zadnje slovo grčkog alfabeta „ A Ω ”, te kao simboli janje, sidro, palma ili paun, kao i razni oblici Kristovog monograma. Kasnije se pojavljuju freske s biblijskim motivima iz starog i novog zavjeta. Najčešće se prikazuje Krista kao pastira, zatim scena rođenja i poklona kraljeva, a česte su i scene Kristovih čuda, posebno uskrsnuća Lazara.

Postoji opsežna literatura koja pripada domeni povijesti umjetnosti koja se posebno bavi slikarstvom iz katakombi, ali to ne pripada području povijesti podzemnih gradnji.

Napomenimo na kraju da u Rimu postoje tri katakombe u kojima su isto vrijeme pokapali židovi. Te se katakombe razlikuju od kršćanskih samo po motivima ilustracija, a interesantno je da ima više natpisa na grčkom nego li natpisa na hebrejskom.

Sl.13. Iz katakombe Marcus i Marcellanus. Tri mladića odbijaju da se po naredbi kralja Nabukodonozora poklone idolu
Fig. 13. From the catacombs Marcus and Marcellabus. Three young men refuse to adore an idol after the Nabocodonosor's order.

Literatura:

1. Hertling, I. ;Kirschbaum E. THE ROMAN CATACOMBS, D. Longman, London
2. E.I. = ENCICLOPEDIA ITALIANA, natuknica CATACOMBE, Roma 1956.
3. Stevenson J. THE CATACOMBS, Thames and Hudson, London 1978
4. E.B. = ENCICLOPEDIA BRITANICA, natuknica CATACOMBS, London 1988